

KORNAI JÁNOS

A rendszerparadigma

A szerző a cikk bevezetőjében ismerteti, milyen értelmezésben használja a társadalomtudományokra vonatkozóan a paradigma fogalmát, amelyet T. S. Kuhn eredetileg a természettudományok történetétől ihletve alkotott meg. Az új paradigma nem okvetlenül váltja fel a korábbi; több paradigma munkaképesen működhet egymás mellett.

A rendszerparadigma kialakulásának mérföldkövei: Marx, Mises, Hayek, Polányi, Schumpeter és Eucken munkái. Noha filozófiájukat és politikai állásfoglalásukat tekintve igen heterogén a névsor, közös bennük a „rendszer szemlélet”. Nemcsak a gazdaság egy-egy részletével foglalkoznak, hanem a rendszer egészével; nemcsak a gazdasággal, hanem a politikai, ideológiai és a társadalmi dimenziókkal is, s különös figyelmet fordítanak valamennyi szféra interakcióira.

A rendszerparadigma nagy vizsgafeladata a poszt szocialista átmenet kutatása. Ehhez nélkülözhetetlen; a magyarázó erőt tekintve semmilyen más paradigmával nem pótolható. Viszont a rendszerparadigma alkalmazói előrejelzéseikben (akárcsak más paradigmák művelői) sokszor súlyosan tévedtek. A rendszerparadigma prediktív ereje korlátozott, s ez szerénységre inti felhasználóit.*

Fogalmi tisztázás

Tanulmányomban, amint azt a cím is jelzi, használni szeretném a *paradigma* fogalmát. Ezt Kuhn vezette be a tudományelméletbe klasszikus művében (*Kuhn* [1962]). Kuhn nem adott egyértelmű definíciót, s maga a fogalom sok vitára adott okot.

A konferenciára készülve, újraolvastam számos művet az általános tudományelmélet és speciálisan a közgazdaságtani metodológia köréből. Ha más nem, már ez a meghökkentő olvasmányélmény is óvatosságra int. Nyoma sincsen konszenzusnak, még az alapfogalmak értelmezésében sem. Ingerült konfrontatív vita zajlik. A szűkebben vett tudományelmélet és tudománytörténet alternatív iskolái közötti egyet nem értés mélyen gyökerezik híveiknek egymástól eltérő filozófiai felfogásában. Szeretném elkerülni ezt az aknamezőt.

Ez késztet arra, hogy fogalmi tisztázással kezdjem a fejtegetést, az esetleges félreértések elkerülésére. Nem kívánok hozzászólni ahhoz, hogy mennyiben volt Poppernek, Kuhnnak, Lakatosnak vagy másnak igaza a tudomány történetének elemzésében. A korrekt tárgyalás-

* A tanulmány angol nyelvű változata a Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften rendezésében a *Paradigms of Social Change* címmel 1998. szeptember 3–5-én Berlinben tartott konferencián hangzott el.

Köszönetemet fejezem ki azokért az értékes megjegyzésekért, amelyeket a berlini konferencián a két felkért hozzászólótól, *Andreas Rylltől* és *Helmut Wiesentahltól*, továbbá *Benedict Ágnestől*, *Dániel Zsuzsától* és *T. N. Srinivasantól* kaptam. Hálás vagyok *Parti Juliannának* a dolgozat szerkesztésében nyújtott segítségével.

hoz az is elegendő, ha csak annyit szögeznek le, hogy a jelen dolgozat milyen értelemben használja a *paradigma* szót. E szerint azoknak a tudósoknak a munkájában, akik azonos paradigma keretében kutatnak és tanítanak, a következő közös vonások mutathatók ki.

1. Azonos vagy egymással közeli rokonságban álló „rejtvények” megoldásán fáradoznak. Azonos vagy közel azonos nézőpontból tekintenek a társadalmi valóságra. A jelenségek azonos vagy közel azonos körére akarnak rávilágítani, miközben azonos vagy közel azonos más jelenségeket készek homályban hagyni, azoktól elvonatkoztatni. Azonos vagy rokon szemlélet, nézőpont és megközelítés jellemzi azokat, akik közös paradigmában gondolkodnak.

2. Azonos vagy egymással közeli rokonságban álló fogalmi apparátust használnak (illetve aránylag könnyen megszerkeszthető az a szótár, amelynek segítségével az egyik szerző fogalmi apparátusa lefordítható a másikéra).

3. Azonos vagy hasonló módszertant használnak megfigyelésre, a tapasztalatok feldolgozására és következtetések levonására; azonos vagy hasonló módon támasztják alá állításait.

Ennél több közös vonást nem kötök ki. Tehát *nem* várom a „paradigmatársaktól” sem azt, hogy azonos axiómákból induljanak ki, sem pedig azt, hogy azonos fő következtetésekre jussanak.¹ A legfontosabb közös vonást az 1. pont foglalja össze: közös paradigmába sorolom azokat, akiket ugyanaz a probléma izgat, és hasonlóan akarják megközelíteni ezt a problémát. Ennyiben tehát közös kutatási programon dolgoznak.²

A paradigma fogalmának a fenti három pontban adott jellemzése nem fedti pontosan a fogalom megalkotója, Kuhn által adott értelmezést, viszont elég közel áll ahhoz, amit napjainkban a tudományelméletben kevésbé járatos értelmiségi emberek paradigmán értenek.

Sokan kétségbe vonják, hogy Kuhn dinamikus sémája (normáltudomány adott paradigma keretei között – majd tudományos forradalom – végül pedig az új paradigma honfoglalása) általánosan érvényes-e a természettudományok történetében. Semmiképpen sem jellemző a Kuhn-féle séma a társadalomtudományok történetére.³

Az általam adott, kevésbé kötött értelemben használva a paradigma kifejezést, nyilvánvaló, hogy a társadalomtudományokban egymás mellett élhetnek és építő, előrevivő szerepet tölthetnek be alternatív paradigmák.

Nem szeretnék elvtelen „békés egymás mellett élést” prédikálni. A társadalomtudomány történetében is előfordul, hogy valamelyik paradigma csődöt mond, s egy másik, életrevalóbb megközelítés végképpen kiszorítja. Ha hasonló rejtvény izgatja két, egyébként egymástól jól elkülönülő paradigma művelőit, akkor azok rivalizálnak egymással. Mindazonáltal fő mondanivalóm nem annak bizonygatása, hogy az itt ismertetésre kerülő paradigma fölényben van valamely másikkal szemben, hanem az, hogy *más*, s hogy e mássága indokolt. Azért más, mert más rejtvényekre kíván felelni, részben hasonló, részben más módszerekkel, mint a vele egy időben szélesen elterjedt többi paradigma.

Nem transzformációs, hanem rendszerparadigma

A berlini konferencia rendezői arra kértek fel, hogy a transzformációs paradigmáról (*transformational paradigm*) beszéljek. A téma kijelölése érthető. Huszonöt ország, amelyben korábban a kommunista rendszer volt uralmon, elindult az átalakulás útján. 1989–

¹ Igen elterjedt és számos szerző szerint Kuhn paradigmafogalmánál gazdagabb, teljesebb és pontosabb Lakatos [1971] *research program* fogalma, amelyben a fenti három pont benne foglaltatik. Lakatos azonban ezeknél több közös vonást köt ki: mindazok, akik egy lakatosi értelemben vett *research program* keretei között dolgoznak, azonos alapelméletet tesznek magukévá, és készek azonos kiegészítő feltevéseket elfogadni.

² Itt szándékosan a szó hétköznapi értelmében használom a kutatási program szót, nem pedig abban a specifikus értelemben, ahogy azt Lakatos definiálta.

³ A közgazdaságtudomány fejlődésére vonatkozóan meggyőzően mutatja ezt be Blaug [1986] tanulmánya.

1990 óta politikusok, újságírók és társadalomtudósok milliószor kimondták és leírták ezt a két szót: átmenet (*transition*) és átalakulás (*transformation*). Ennek ellenére, ahogy a tanulmány kidolgozásában elmélyedtem, mind világosabbá vált számomra, hogy a *transzformációs paradigma* elnevezés helytelen lenne.

Nézetem szerint a célszerű elnevezés a *rendszerparadigma*. Nem bocsátom előre a fogalom jellemzését; ez majd lépésről lépésre kibontakozik az olvasó előtt. Látni fogjuk, hogy a transzformáció, valamint az egyik rendszerről a másikra való átmenet egyike azoknak a témáknak, amelyek – sok más téma mellett – állandóan foglalkoztatják a rendszerparadigma híveit. Nem lenne helyes egy sokkal átfogóbb paradigmát egyik résztemájáról elnevezni.

Még ha átértékeljük is Kun eredeti, az uralkodó paradigma monopóliumára vonatkozó értelmezését, abban nem szakadhatunk el tőle, hogy a fogalom egy tudományos közösség *hosszantartó* közös szemléletére vonatkozik. Az új nemzedékek a már korábban kialakult paradigmát tanulják meg a tankönyvekből. A *rendszerparadigma* megfelel ennek a kikötésnek; hosszabb múltra tekint vissza, és a kutatók meghatározott körének megadja azt a szellemi vezérlést, amit a kuhni értelemben vett paradigmák egy-egy kutatói közösség számára nyújtani szoktak.⁴

Rövid eszmetörténet

Terjedelmi korlátok miatt távirati stílusban kell összefoglalnom e paradigma fejlődésének történetét. Nem törekszem teljességre. A rendszerparadigma, ellentétben például számos természet- vagy társadalomtudományi paradigmával, nem kapcsolható egyetlen nagy névhez, a tudományos forradalmat létrehozó nagy felfedező személyiségéhez, mivel hosszabb időn át a munkák egész vonulata fejlesztette ki. Azokra az elméletekre hivatkozom, amelyek a legkifejezőbbben szemléltetik a rendszerparadigma sajátos, más paradigmáktól eltérő vonásait.

Az áttekintést Marxszal kell kezdenünk. Bizonyára előtte már mások is gondolkodtak „rendszer szemléletben”, de ő volt az, akinek munkássága, elsősorban A tőke című műve, kitörölhetetlenül belevészte az emberek gondolkodásába a kapitalizmus–szocializmus fogalom párt. Két formációt állított egymással szembe: egy létezőt és egy általa kívánatosnak tartott utópiát. Azért tekinthető a rendszerparadigma úttörőjének, mert nem a kapitalizmus egyik vagy másik szféráját (vagy csak a politikait, vagy csak a gazdaságait, vagy csak a társadalmait, vagy csak az ideológiaiakat) tartotta szem előtt, hanem valamennyit együttvéve, és azok interakcióját elemezte. Azóta is a rendszerparadigmában gondolkodó kutatók egyik fő témája az, hogy miképpen hatnak ezek a szférák egymásra, és mikor mi a kauzalitás fő iránya. Marx rendszerszemléletben gondolkodott, amikor nem a kapitalizmus egyik vagy másik intézményét vizsgálta, hanem az intézmények együttesét; azaz nem a részt, hanem a rendszert egészét.

Nyitva hagyom ezen a ponton azt a kérdést, hogy Marx válaszai az általa feltett kérdésekre helyesek voltak-e. A jelen tanulmányban alkalmazott értelmezés szerint minden paradigma fő komponensét azok a kérdések alkotják, amelyekre a választ keressük, a „rejtvények”, amelyeket meg akarunk oldani. Marx feltett számos olyan kérdést, amelyre azóta is keresik a helyes választ a rendszerparadigma keretében működő kutatók. Ilyen például a Kommunista kiáltvány egyik drámai kérdésfeltevése: hogyan ment végbe a rendszerváltás, azaz a társadalom transzformációja a prekapitalista formációból a kapitalista formációba való átmenet idején.

Bizonyára lesz, aki meghökken attól, hogy az általam előadott eszmetörténetben Marx után Mises és Hayek következnek; a kapitalizmus dühödt ellenfele és a szocializmus profé-

⁴ A *transzformációs paradigma*, még ha egyébként értelmezhető lenne is, ennek a tartóssági feltételnek bizonyára nem felelne meg. Már csak azért sem, mert a kommunista rendszer összeomlása utáni transzformáció még csak igen rövid idővel ezelőtt kezdődött.

tája után a kapitalizmus lelkes hívei és a szocializmus haragos ellenségei (Mises [1981], Hayek [1935], [1944]). Nem fizikusokról vagy kémikusokról szólunk, hanem társadalomtudósokról, akiknek világnézete értékekhez és politikai preferenciákhoz kötődik. Igaz, egyfelől Marx, másfelől Mises és Hayek a politikai küzdőtér ellentétes térfelén állnak, de osztoznak egy közös hitben: a kapitalizmus és a szocializmus összevetése elemzésre és kutatásra érdemes szembeállítás. Gondolkodásukban közös paradigmikus elemek vannak: társadalmi viszonyokat, emberi interakciókat vizsgálnak; fontosnak tartják azokat a körülményeket, amelyek az emberek meghatározott csoportjait bizonyos viselkedésre készítetik. Ennyiben és sok másban is a *rendszerparadigma* megalkotói közé tartoznak.

Nem feledékenységből hagytam el Hayek-vita ellenfelének, Oscar Langénak a nevét ezen a helyen. Minden tiszteletet megadva Lange elméleti teljesítményének, a szocializmusról írott híres tanulmánya (Lange [1936], [1937]) nem sorolható a *rendszerparadigma* által ihletett művek közé. Ez sterilen közgazdasági mű; Lange elvonatkoztat attól, hogy miféle politikai mechanizmussal párosulna az általa elgondolt gazdasági mechanizmus. Nem foglalkozik azzal, hogyan viselkedik az általa elképzelt köztulajdonú vállalat vezetője; milyen valóságos társadalmi körülmények ösztönöznék az embereket pontosan arra a magatartásra, amelyeket a Lange-modell „szabályai” papíron előírnának. Mises és Hayek nem kerülik meg azt az alapvető fontosságú tény, hogy a politika és a gazdaság szorosan összefügg. Ösztönzés, kommunikáció, információszerzés és -feldolgozás – ilyesféle kérdések állnak érvelésük előterében. Mises és Hayek gondolatvilága kiemelkedően reprezentálja a *rendszerparadigmát*, míg Lange tanulmányáé teljesen idegen attól.

A *rendszerparadigma* kialakításában fontos szerepet játszott Polányi Károly. Ismét a politikai küzdőtér bal felére tekintünk: Polányi, noha nem tagadja a piac erejéit, igen kritikusan tekint erre a mechanizmusra. A *rendszerparadigma* fontos építőkövévé válik az a gondolata, hogy a gazdaságot különböző alternatív mechanizmusok koordinálhatják. A piac mellett ő a reciprocitás és a redisztribúció elvei által vezérelt koordinációs formákat emeli ki. Egyik fő művének címe – A nagy transzformáció – is arra emlékeztet: nem a kommunista rendszer összeomlását követő változások jelentik az első rendszerváltást (Polányi [1944]). Maga a piac is történelmi termék, amely folytonos átalakuláson megy keresztül.

A rendszerparadigma egy másik nagy építőmestere Schumpeter, különösen Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia című művével. Megvilágító erejű maga a cím is: Schumpeter mindkét rendszert a maga egészében akarja megérteni, beleértve a politikai, szociológiai, közgazdasági és ideológiai aspektusokat. Megjelennek a műben a rendszerparadigma jellegzetes rejtvényei, többek között az a kérdés: mi biztosítja valamely rendszer kohézióját, s mitől kezdődik meg a rendszer eróziója (Schumpeter [1942]).

Schumpeter hangsúlyozta, hogy a társadalommal foglalkozó különböző diszciplínáknak, elsősorban a közgazdaságtudománynak, a szociológiának, a politológiának és a történettudománynak a szintézisére van szükség. Univerzális társadalomtudomány kialakítására kell törekedni.⁵

A rendszerparadigma legfontosabb vonásai élesen rajzolódnak ki Walter Eucken munkásságában.⁶ Az általa használt *Ordnung* fogalom többé-kevésbé megfelel ugyanannak a

⁵ Yuichi Shionoya kiválóan foglalja össze, hogyan húzódik végig mintegy vörös fonalként ez a gondolat Schumpeter egész munkásságán, különösen pedig elmélettörténeti és metodológiai művein (Shionoya [1995]).

⁶ Eucken a „gazdasági rendről” kifejtett elméletét Eucken [1940] könyvében és a leginkább kiérlelt formában Eucken [1952] művében foglalta össze. Az előbbit lefordították angol nyelvre, az utóbbit nem. Egyébként is sajnálatos, hogy e nagy jelentőségű európai tudós gondolatai kevésbé terjedtek el az angolszász társadalomtudományban.

Noha korábban gondosan tanulmányoztam Eucken munkásságát, magam is (talán az angolszász irodalom szelektív idézési rutinjának hatására) megfeledkeztem róla, amikor a jelen dolgozat első változatát megfogalmaztam. Hálás vagyok Andreas Ryll professzornak, hogy erre a mulasztásra felhívta a figyelmemet.

kategóriának, amelyet a jelen írás *rendszernek* nevez. Elsősorban a gazdasági tevékenység jogi és intézményi keretét nevezi így. Két fő tiszta típusát különbözteti meg: a központosított gazdaságot és a *laissez-faire* gazdaságot, s külön figyelmet szentel a középutas megoldásoknak. Eucken idegenkedik a *kapitalizmus* elnevezéstől, amelyet szemében diszkreditáltak a marxisták. Ez azonban – akár tetszene Euckennek, akár nem – mégsem rekeszti ki a rendszerparadigma művelőinek közösségéből. Az ő szókincse könnyen lefordítható a más szókincset használó „paradigmatársak” nyelvére.

Euckent bizonyára a hitleri Németország, majd a háború utáni Németország közvetlen ismeretének élménye és a kommunista világ kívülről való szemlélése is inspirálta annak felismerésében, hogy a politikai szféra átalakulása miképpen hat a gazdasági rend változására.

Eddig a rendszerparadigma nagy úttörőiről volt szó. A kuhni értelmezéshez azonban az is hozzátartozik, hogy a paradigma áthassa a hívei által alkotott kutatói közösség mindennapos tevékenységét, vagyis erre épüljön egy diszciplína vagy szubdiszciplína normáltudománya. Kuhn szerint a paradigma az intellektuális fegyvelmezés eszköze. Nemcsak a nagy hadvezérekéről kell tehát beszélni, hanem a tisztelkről, altisztelkről és közkatónákról is, akik ugyanannak az intellektuális fegyvelmeknek engedelmesskednek. Kuhn arra is felhívja a figyelmet, hogy a normáltudomány paradigmája a mindennapos egyetemi oktatásban és a tankönyvekben manifesztálódik. A rendszerparadigma szellemében íródott a „komparatív” tantárgyak, a komparatív közgazdaságtan, szociológia és politológia számos tankönyve.⁷

Ugyanakkor nincsen olyan tantárgy az egyetemi oktatásban, és nincsen olyan tankönyv, amelyet az interdiszciplinaritás schumpeteri értelmezése szellemében *komparatív társadalomtudománynak* nevezhetnénk. Lehet, hogy az imént említett szaktantárgyak tanárai és a szaktankönyvek szerzői kellő műveltséggel rendelkeznek a „szomszédos” diszciplínákban is, s érdeklődésük átfogó lenne. Ám az akadémiai világ departmentizálódásával meg kell alkudni. Ennyiben kétséges, hogy jogosult-e az eredeti kuhni értelemben a paradigma fennhatósága alatt végzett normáltudományról beszélni, hiszen egyik leginkább jellegzetes vonása, a társadalomtudományi interdiszciplinaritás nem tudott teljes jogkörrel betörni az akadémiai oktatás világába.

A helyzet kedvezőbb, ha nem a felsőoktatást, hanem a kutatók közötti kapcsolatokat vesszük szemügyre. Politológusok, közgazdászok és szociológusok többször működnek együtt, társszerzőként vagy közös kutatócsoportokban. Megtörténik, hogy meghatározott témákról közös konferenciákat tartanak.⁸

Az eszmétörténeti áttekintésben utolsóként említem saját ide vonatkozó munkásságomat, amelyet A szocialista rendszer című könyvemben foglaltam össze (*Kornai* [1993]).⁹ E könyv megírásakor azt a célt tűztem magam elé, hogy szintetizáljam a rendszerparadigmát. Ezt nem abban a formában tettem, hogy magát a paradigmát próbáltam volna „desztillált” formában, a tudományfilozófia nyelvén kifejezni. Helyette ennek a paradigmának a szellemében írtam le egy valóságos, történelmileg realizálódott rendszert: a kommunista pártok uralma alatt kifejlődött szocialista rendszer kialakulását, érett formáját és önfelszámolódásához vezető erózióját. Ha e tanulmány olvasója részletesebben meg akarja ismerni, hogy mit nevezek rendszerparadigmának, akkor ezt az említett könyvből, azaz a paradigma alkalmazásából szűrheti ki.

⁷ Példaképpen két komparatív közgazdaságtani tankönyvet emelek ki, amelyek már a posztzocialista transzformáció problémáira is kitérnek: *Carson* [1997] és *Chavance* [1994] munkáit.

⁸ Jó példa erre az a konferencia, amelyet Bernard Chavance francia közgazdász hívott össze Párizsban 1998-ban. Az összejövetel demonstrálni kívánta, hogy létezik a tudósoknak egy szélesebb csoportja, amely a rendszerparadigma keretei között dolgozik. Ezt a gondolatot világosan kifejezésre juttatta a konferencia címe: *Gazdasági rendszerek evolúciója és transzformációja. A szocializmus és a kapitalizmus összehasonlítása.*

⁹ A rendszerparadigmára vonatkozó gondolataimat első ízben az *Anti-equilibrium* című könyvemben fogalmaztam meg – polemikus formában, sok szempontból nyersen vagy félig kiérlelve (*Kornai* [1970]).

A rendszerparadigma fő vonásai

Az eszmetörténeti áttekintés után megkísérlem összefoglalni a rendszerparadigma fő vonásait.

1. Azt a kutatót, aki a rendszerparadigma inspirációi alapján gondolkodik, a rendszer egésze, illetve az egész és a rész közötti kapcsolat foglalkoztatja. A szűk parciális elemzés, bármennyire fontos eszköze is a megismerésnek, kívül marad ezen a látószögön.

2. A rendszerparadigma nem szorítható be valamelyik tradicionális részdiszciplína (például a közgazdaságtudomány, a szociológia vagy a politikatudomány) keretei közé, hanem az átfogó, általános társadalomtudomány egyik iskolájának tekinthető. Különleges figyelmet fordít arra az interakcióra, amely a társadalom funkcionálásának különböző szférái (a politika, a gazdaság, a kultúra, az ideológia) között megy végbe.

Az előző fejezetben említett tudósok mindegyike rendelkezik valamilyen eredeti szakmával, besorolható valamely fő diszciplína művelői közé: Polányi antropológus, a többiek közgazdászok. Ám valamennyiükre jellemző az, hogy munkásságuk messze túllép egyetlen diszciplína szűk korlátain. Mindegyikük egyszerre közgazdász, szociológus, politológus, történész és filozófus. Röviden: társadalomtudós. Ez az átfogó gondolkodás nem alkalmi kalandozás, röpké látogatás a szomszéd egyetemi tanszéken, hanem gondolkodásuk alapvető alkotóeleme.

3. A rendszerparadigma által vezérelt kutatók figyelmét nem a gazdasági, politikai vagy kulturális események és folyamatok kötik le, hanem azok a tartósabban fennálló intézmények, amelyeknek keretei között ezek az események és folyamatok lezajlanak, és amelyek jelentős mértékben meghatározzák azok menetét.¹⁰ Különleges figyelmet kell szentelni kétféle intézmény megkülönböztetésének: egyes intézmények történelmileg, evolúciós folyamat eredményeképpen alakultak ki, míg mások *ad hoc* módon keletkezett konstrukciók, amelyeket bürokratikus döntések hoztak létre. Az *intézmény* fogalmát ebben az összefüggésben igen szélesre kell értelmeznünk; egyebek között magában foglalja az adott rendszerben fennálló jogrendet, erkölcsi normákat, a tulajdonjogok és a hatalmi pozíciók eloszlását, a társadalom aktoraira ható ösztönzőket és az információs struktúrát. A paradigma különleges fontosságot tulajdonít annak, hogy egy adott társadalom működésének valamely tulajdonsága rendszerspecifikus-e, vagy pedig nem a rendszerből, hanem más körülményekből (például a vezető politikai személyiségekből, a napi politikai vagy gazdasági helyzetből vagy az ország földrajzi helyzetéből) vezethető le.

4. A rendszerparadigma megköveteli annak megértését, hogy erős összefüggés van egy fennálló szervezet és a történelmi folyamat között, amely ezt a szervezetet létrehozta. Más szóval, a rendszerparadigma által ihletett kutatóknak olyan magyarázó elmélet kidolgozására kell törekednie, amelyet a történelmi feltételekbe ágyaz bele. Erős kapcsolatot keresünk egyfelől a különböző társadalomtudományok, másfelől a történelemtudomány között.¹¹

5. Rendszerparadigmikus szemléletben az egyéni preferenciák elsősorban a rendszer termékei; ha változik a rendszer, változnak a preferenciák is. Sokan azok közül, akiknek munkásságáról a történeti áttekintésben szó volt, politikai felfogásukban liberálisak; kiállnak az egyéni szabadság védelme mellett, és széles teret kívánnak adni az egyéni választásnak. Ez azonban összefér annak tudományos vizsgálatával, hogy milyen mértékben és miképpen alakítják a társadalmi körülmények az egyéni preferenciákat.

6. A társadalommal foglalkozó valamennyi paradigma legfeljebb módszertani nehézségek

¹⁰ Ebben a fő vonásban jelentős érintkezési pontok és átfedések vannak az institutionális közgazdaságtan paradigmájával (lásd *North* [1990]). Nem szeretném azonban összemosni e két paradigmát, mert más vonásokban erőteljesen eltérnek egymástól.

¹¹ E kapcsolat valószínűleg indokoltá tenné, hogy Max Webert is megemlítsük azok között a nagy teoretikusok között, akiknek munkássága hozzájárult a rendszerparadigma létrejöttéhez.

miatt, a megismerés egyik instrumentumaként használ statikus modelleket. Nincsen olyan tudós, aki ne lenne tisztában azzal, hogy a társadalomban minden örökké változik. Ami a rendszerparadigmán belül gondolkodó kutatót megkülönbözteti e paradigmán kívül álló kollegáitól az az, hogy őt a *nagy* változások, a nagy transzformációk izgatják. Ilyesféle kérdések: milyen bomlási folyamatok mennek végbe egy rendszerben, amitől az megszűnik és más rendszer lép a helyébe. Hogyan történik az átmenet az egyik rendszerből a másikba, vagy valamely nagy rendszer egyik tipikus változatából a másik tipikus változatba?

7. A rendszerparadigma által vezérelt kutatók felismerik, hogy a rendszereknek vannak rendszerspecifikus visszasságai. Marx nem a gyártulajdonos gonoszságából vezeti le a kapitalizmus különböző hátrányos tulajdonságait, hanem magából a rendszerből. Mises és Hayek nem a szocialista diktátor brutalitásában vagy paranoid lelkiállapotában és nem a tervező felkészületlenségében látja a szocializmus bajainak okát. Polányi szerint a piac működésének hibái magának a piacnak a természetében gyökereznek. Igaz, Marx, Mises, Hayek és Polányi könnyebben meglátják ezeket a visszasságokat abban a rendszerben, amellyel szemben idegenkednek, és sokkal kevésbé abban, amellyel rokonszenveznek. Schumpeter az, aki a leginkább pártatlan közöttük, és észreveszi: a számára vonzóbb alternatívában, a kapitalizmusban miért fejlődnek ki bürokratikus vonások.

Bármi motiválja is a kutatót: aki a rendszerparadigmában gondolkodik, azt izgatja egy-egy rendszer immanens diszfunkcionális vonásainak tanulmányozása. Nincsen tökéletes rendszer. Minden rendszernek vannak olyan káros tulajdonságai, amelyek az adott rendszeren belül legfeljebb enyhíthetők, de nem küszöbölhetők ki, mert a rendszerbe mélyen beágyazott hajlam van azok reprodukálására.

8. Minden paradigmának megvan a rá jellemző megközelítési módja, metodológiája. A rendszerparadigma egyik legkarakterisztikusabb módszere az összehasonlítás. Az egyik rendszer valamely tulajdonságát azzal világítja meg, hogy összehasonlítja a másik rendszer megfelelő tulajdonságával, s elemzi a hasonlóságokat és eltéréseket. Ez az összehasonlítás többnyire kvalitatív jellegű, bár egyes tulajdonságok jól mérhetők, és ezzel módot adnak statisztikai megfigyelésen alapuló kvantitatív összehasonlításra is.

A rendszerparadigmára nem jellemző a matematikai modell segítségével végzett elméleti elemzés.¹² Külön elemzést igényelne annak tisztázása, miért nem. Bizonyára sok tényező játszik ebben szerepet, s itt csak azt emelem ki, amit a legfontosabbnak vélek. A matematikai közgazdaságtan és a matematikai eszköztárat felhasználó többi társadalomtudományi kutatás igen erős absztrakciókat alkalmaz. Kénytelen a valóságnak egy-egy szűk szeletét vizsgálni, mert csak így tud matematikai manipulálásra alkalmas modellt szerkeszteni. A rendszerparadigma fundamentumaihoz tartozik az a törekvés, hogy a valóságot ne vékony szeletben, hanem minél teljesebben ragadja meg. Ezért hajlandó súlyos engedményeket tenni a szigorúság és egzaktság tekintetében. Sokkal „puhább” a módszertana, mint például a „félkemény” (vagy a keménységet imitáló) közgazdasági paradigmáé. Viszont kész szembenézni olyan rejtvényekkel is, amelyek elől amaz kitér. Erről később még szó lesz.

A nagy kihívás: a poszt szocialista transzformáció

A rendszerparadigma kipróbálására és továbbfejlődésére kivételesen nagyszerű lehetőséget kínál az, hogy szemünk láttára, szédületes gyorsasággal megy végbe egy nagy transzformáció. Országok egész sora valósággal átugrik az egyik rendszerből a másikba. A

¹² Van néhány kivétel. Így például a rendszerparadigma szellemében készült az a tanulmány, amelyet a matematikai közgazdaságtan kiemelkedő művelője, a Nobel-díjas Tjalling Koopmans és az összehasonlító gazdaságtan ismert kutatója, Michael Montias írt (*Koopmans–Montias* [1968]).

földkerekség egészét tekintve az átmenet a prekapitalista formációkból a kapitalizmus teljes kifejlett állapotáig évszázadokat vett igénybe. A szocialista rendszer első megtestesülése, a klasszikus sztálini rendszer kialakításához kegyetlen erőszakot alkalmaztak az új rendszer urai, és még így is mintegy másfél évtizedig tartott az átmenet. Most viszont, a visszaúton még egy teljes évtized sem telt el, s a vezető kelet-európai országokban, Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon a bársonyos forradalom, a vér- és erőszakmentes átmenet lényegében végbement.

A tényleges történelmi változás igazolja azokat, akik azt jósolták, hogy átmenet megy végbe a szocialista rendszerből a kapitalista rendszerbe. Igaz, az átmenet nem egyformán gyors mindenütt, s jó néhány országban megtorpanások, sőt visszalépések is mutatkoznak, kevesen vonnák ma már kétségbe, hogy a transzformáció iránya egyértelmű, s a kapitalista rendszer kialakulása felé mutat.

A társadalomtudós irigyelni szokta természettudós kollegáit, akik laboratóriumokban kísérletezhetnek. Ezúttal a történelem valóságos laboratóriumot rendezett be a számunkra. Korai még mérleget készíteni, vajon jól éltünk-e, élünk-e ezzel a lehetőséggel. Egy paradigmának sok tantárgyból kell vizsgáznia, hogy bebizonyítsa munkaképességét. Az egyik alaptantárgyról, a prediktív erőről majd a tanulmány záró fejezetében lesz szó. Most két másik, egymással szorosan összefüggő alaptantárgyat veszünk elő. Hogyan vizsgázott a rendszerparadigma magyarázó erőben és a gyakorlati cselekvéshez adott elméleti segítségben?

A rendszerparadigma egyszerűen nélkülözhetetlennek bizonyult. E paradigma fogalmi rendszerében gondolkodik a szó szoros értelmében mindenki: a kutató, a politikus és az újságíró. Szocializmus és kapitalizmus, állami tulajdon és magántulajdon, parancsgazdaság és piacgazdaság, bürokratizmus és vállalkozás, redisztribúció és fogyasztói szuverenitás – ezek és az ehhez hasonló fogalmak alkották és alkotják az elemzések fogalmi vázát. Akárcsak Molière Úrhatnám polgára – aki nem is tudta, hogy prózában beszél, amíg filozófus tanácsadója fel nem világosította –, a posztszocialista átalakulással foglalkozó kutatók számottevő része nincs is annak tudatában, hogy tulajdonképpen nem saját szakdiszciplínájuk, hanem a rendszerparadigma nyelvét beszélnek.

A figyelem középpontjába kerülnek tipikusan rendszerparadigmikus „rejtvények”. Milyen legyen a transzformáció sebessége? Egyszerre vagy sok lépésben vezessenek-e be egy átfogó intézkedéscsomagot? Mi az átalakító rendszabályok helyes sorrendje; mi jön előbb, és mi jön később? Melyek a gazdasági változtatások politikai feltételei, és melyek a politikai változások gazdasági feltételei? Mennyiben hagyatkozhatunk spontán evolutív átalakulásra, és mennyiben kell aktívan, állami eszközökkel beavatkozni, a változtatásokat előmozdítani? A válaszok eltérőek, de a kérdések közösek. És ezek a kérdések most nem csupán néhány tudós elméjében fogalmazódnak meg, hanem a Világbank és az Európai Bank összefoglaló jelentéseit előkészítő szellemi műhelyek, és a nemzeti kormányzati tanácsadó testületek munkatársainak gondolkodásában is.

Különleges bizonyító ereje van annak a magatartásnak, amelyet a posztszocialista átalakulás „vendégszereplői” tanúsítottak.¹³ Az 1990-es nagy drámai fordulat után nagyon

¹³ Amikor ezen a helyen némi iróniával írom le a külföldről jött sztárvendégek szereplését, ezzel nem akarom azt sugalmazni, hogy a hazai tanácsadók teljesítménye jobb lett volna. Mind a külföldi, mind a hazai szakértők körében akadtak olyanok, akik használható javaslatokat tettek, és mások, akiknek tanácsai kevésbé váltak be, vagy éppenséggel teljesen elhibáztak voltak. Ami viszont a paradigmikus megalapozást illeti, érzékelhető a különbség a külföldiek és a hazaiak között. A kommunista rendszer egyetemén nevelkedett akadémiai közgazdasági szakemberek zöme nem állott a *mainstream* paradigma hatása alatt, míg a Nyugatról idelátogató közgazdászok odahaza ennek a paradigmának a szellemében neveltek. Habár az itteniek kevesebb ismerettel rendelkeztek a kurrens közgazdasági áramlatok terén, a kommunizmus összeomlását megelőző évek reformvitái trenírozták az agyukat abban, hogy a rendszer különböző komponenseinek együttes megváltoztatásán gondolkozzanak.

sok nyugati közgazdász, szociológus, politológus és jogtudós úgy érezte: nem maradhat ki ezekből az eseményekből. Saját magának kell körülnéznie, és lehetőség szerint tanácsot is kell adnia. Legtöbbüknél átmeneti fellobbanásról volt szó: jöttek, láttak, győztek (vagy veszettek), majd elmentek. Ezért is nevezem őket „vendégszereplőknek”: olyanok, mint azok a művészek, akik saját megszokott társulatukat ideiglenesen elhagyva, átruccannak egy más társulathoz.¹⁴

Volt, aki képtelen volt még e rövid vendégszereplés idejére is kilépni abból a paradigmából, amelybe gondolkodása berögződött. Ők rendszerint nem is tudtak igazi hatást gyakorolni. Mások viszont képesek voltak félig vagy egészen kilépni a megszokott gondolkodásmódból, s tudatosan vagy ösztönösen átlépni a rendszerparadigmába. Érzékelték, hogy ez nem a „tisztá közgazdaságtan” és nem a parciális modellek világa. Itt nem lehet – a közgazdász szokott rutinjával – bármitől elvonatkoztatni, ami zavarná a teorema bizonyíthatóságát. Nem lehet tetszőlegesen kiszakítani a társadalom és gazdaság egyes részeit, és azokban „*second best*” megoldásokat keresni, mert e részek és az elvonatkoztatott többi rész közötti interakció kihathat a következményekre. Nem lehet a könnyebb tárgyalás kedvéért statikus modellt használni, mert a rendszer minden eleme hihetetlenül gyors mozgásban és átalakulásban van.

A második csoporthoz tartozó vendégszereplők rendszerint készek voltak otthon hagyni a szigorú modelleket és bizonyításokat, és megelégedtek azzal, hogy a józan eszükre és, igenis, intuícióikra hallgassanak. Az ő esetük bizonyította, hogy a rendszerparadigma módszertanából nem azért maradnak ki az egzakt feltevéseken alapuló modellek és tételvezetések, mert művelői nem eléggé képzettek a matematikában. Még a matematikailag legképzettebb tudós számára sem állnak rendelkezésre olyan modellek, amelyek segítségével valóban meggyőző következtetésekre jutna a rendszerváltás elképesztően bonyolult problémáira vonatkozóan. S akkor már jobb az intellektuális tisztesség: annak bevállása, hogy olyan paradigmát alkalmazunk, amely csak félig elégíti ki a szigorú tudományosság kritériumait. Megköveteli művelőitől a logikai konzisztenciát, az állítások érveléssel való alátámasztását, a rokon vagy ellentétes esetekkel való összehasonlítást. Növeli az érvelés meggyőző erejét a kvantitatív vizsgálat; ezt is el kell végezni, ahol csak lehetséges. Ám aki a rendszerparadigmában dolgozik, vagy e paradigma keretében készült munkákat elbírálja, nem követelheti meg az állítások matematikai értelemben vett szigorú bizonyítását, sem pedig a statisztikai próbákat jól kiálló ökonometriai elemzésekkel való alátámasztását.

Máris megállapítható, hogy a rendszerparadigma sokat gazdagodott a poszt-szocialista átalakulás eddigi évtizedeiben. Kibővült és finomabbá vált a fogalmi apparátus. Kiszélesedett az összehasonlítások köre. A korábbinál sokkal inkább bevonult a paradigma módszertanába a nemzetközi összehasonlításban alkalmazható matematikai-statisztikai vizsgálat.¹⁵

Volt olyan nyugati kutató és tanácsadó, aki képes volt hasznosan és konstruktívan hozzájárulni az átalakulás problémáinak megértéséhez, sőt egyes esetekben a gyakorlati teendők kijelöléséhez is. Különösen azokról mondható ez el, akik hosszabb időre jöttek, vagy végképp erre a feladatkörre specializálódtak. Munka közben tanulták meg azt, amire a nyugati felsőoktatás egyáltalán nem képezte ki őket.

A legrangosabb nyugati egyetemeken a diákok agyába kondicionálták a „feltevés–tétel–bizonyítás” gondolatmenet rutinszerű alkalmazását és a korszerű matematikai-statisztikai technikát. Viszont legtöbbjük számára ismeretlen maradt a rendszerparadigma megközelítési módja. Nem vált „kondicionált reflexszé”, hogy kötelező a következő belső monológ: „Nem csak azt kell megkérdezni: mitől vonatkoztatok el. Legalább olyan fontos azt is

¹⁴ *Portes* [1994] más metaforát használ, de hasonló céllal. Őt az amerikai polgárháború után Északról Délre átlátogató tanácsadókra emlékezteti a jelenség.

¹⁵ Lásd például *De Malo és szerzőtársai* [1997] és *Fischer és szerzőtársai* [1996].

megkérdezem: tulajdonképpen mitől *nem szabad* elvonatkoztatnom. Hogyan függ össze az én részproblémám az egészszel?” A diákokkal nem gyakoroltatnak ilyesféle feladatokat: „Hogyan kell érzékelnem egy ország állapotát a maga komplexitásában? Például mi mindent kell átgondolnom, ha azt látom: egy országban válság van?” A diák megkapja a Ph. D.-t akkor is, ha a középiskolában és alsó fokú egyetemi oktatásban megtanult minimális ismereteken túl semmit sem gyarapodott a tudása történelemről, szociológiáról, pszichológiáról és filozófiáról. Mindezt legfeljebb szorgalmi feladatként tanulhatja meg, de ezért nem kap sem külön elismerést, sem speciális fokozatot. Talán még kissé gyanús is, mert könnyen a túlságosan sokfelé kapkodó dilettáns látszatába keveredhet.

A világ lakosságának egynegyede-egyharmada számára kataritikus élmény a rendszerváltás. Mi, akik a világ most átalakuló részén lakunk, úgy érezzük, ezután nem élünk, nem élhetünk úgy tovább, mint ahogy korábban tettük. Ez a katarziszéret nem gyűrűzött végig a társadalomtudományok összességén. A vendégszereplők, néhány kivételtől eltekintve, sorrendre visszatérnek állandó társulatukhoz, és ott folytatják, ahol abbahagyták. Faképnél hagyják a páratlan kísérleti laboratóriumot, ha egyáltalán bepillantottak oda. A rendszerparadigma megmarad többé-kevésbé elkülönült és kevésbé méltányolt állapotában. A többi paradigma, mindenekelőtt a neoklasszikus közgazdasági főáramlat, szinte érintetlen maradt.

Elmaradt a szellemi egészség és nyitottság reakciója: a rácsodálkozás és a belső elégedetlenség. Hiszen itt valami nagy dolog ment végbe! Nem a kuhni értelemben vett tudományos forradalmat hiányolom. Nem azt igényelném, hogy a *mainstream* paradigmát leváltásák, és más paradigmával helyettesítsék. Csupán arra lenne szükség a posztoszocialista transzformáció nagy élménye nyomán, hogy a *mainstream* normáltudomány jobban felismerje saját lehetőségeinek határait. Jobban megértse: mi az, amire alkalmas, és mi az, amire nem. Talán tévedek, de az a benyomásom, hogy elég kevesen vannak azok, akik elfogadják ezt a leszűkített, szerényebb érvényességi kört. Sőt, vannak, akik éppen a fordított következtetést vonják le az 1990-es évek rendszerváltásából. A valóságos kapitalista rendszer győzelmét a valóságos szocialista rendszer felett összetévesztik a neoklasszikus főáramlat győzelmével valamennyi alternatív paradigma felett. Pedig hát a valóságos kapitalizmus sokféle ok miatt győzött; többek között számos olyan kiváló tulajdonsága is hozzásegítette a diadalhoz, amelynek elemzésével a főáramlat paradigmája kevésbé foglalkozik, vagy nem magyarázza azokat kielégítően.

Az elmondottakhoz nyomatékosan hozzá kell tenni egy megjegyzést. Teljes létjogosultsága van olyan vizsgálatoknak is, amelyek a kapitalista rendszert adottnak tekintik, s ezen belül próbálnak részjelenségeket tanulmányozni, feltéve hogy azok, akik így teszik fel a kérdést, tisztában vannak kutatásuk korlátaival. Itt vissza kell utalni a jelen tanulmány első fejezetére: a rendszerparadigma számára nem igényelnék monopóliumot. Nem más, a maguk határai között munkaképes paradigmák leváltására hivatott, hanem inkább azok kiegészítésére. Csábító lenne most belebocsátkozni annak megvitatásába, hogy hol vannak a főáramlati paradigma „illetőségi határai”: mi az, amit jól meg tud magyarázni, és milyen típusú kérdések előtt áll tehetetlenül, vagy ad éppenséggel téves választ. És megfordítva: hol vannak a rendszerparadigma (és más paradigmák) működőképességének a határai. Kénytelen vagyok azonban elhalasztani ezzel kapcsolatos gondolataim kifejtését; erre majd csak későbbi tanulmányokban kerülhet sor.

Más „rejtvények”

A posztoszocialista transzformáció, a kapitalista rendszerre való átmenet Kelet-Európában és az egykori Szovjetunió területén belátható időn belül véget ér – és itt nyitva hagyható az a kérdés, hogy ez melyik országban mikor következik be. Amikor valóban véget ér,

még jó időt igénybe vesz majd a tapasztalatok tudományos feldolgozása. Ám, ha mi és utódaink, tanítványaink ezt is elvégezték, akkor a rendszerparadigma, tudományos kihívás híján, önmagától elsorvad majd? Habozás nélkül nemmel válaszolható meg a kérdés. Vannak tudományos problémák, amelyek még igen hosszú történelmi korszakon át előreláthatólag napirenden lesznek, s állandó kihívást jelentenek a rendszerparadigma számára. Ehhez hozzátehetjük: hasonlóan kihívást jelentenek más komplementer vagy rivalizáló paradigmák számára is, többek között azoknak, amelyekről a berlini konferencián is vitakoztunk. Indoklásul négy kutatási feladatot sorolok fel.

1. Kínában most is politikai monopóliummal rendelkezik a kommunista párt. Ennyiben még ma is kommunista ország. Kína eddigi és jövőbeli átalakulása a nagy rejtvények közé tartozik. Lelkiismeretes kutató nem áltathatja magát azzal, hogy kezében van a rejtvény kulcsa. A megoldás kutatása, ha nem is kizárólag a rendszerparadigma művelőinek illetékességébe tartozik, okvetlenül igényli részvételüket. Mindazok a problémák, amelyek korábban a kelet-európai átalakulással kapcsolatban felvetődtek, itt újra megjelennek – csak persze nem pontosan úgy. Kína gigászi mérete, óriási politikai, gazdasági és katonai potenciálja korunk egyik legfontosabb témájává emeli ezt a kutatási feladatot.

Noha kisebb súlya van a nemzetközi világban, de némileg rokon problémákat vet fel annak a másik három országnak, Vietnammak, Kubának és Észak-Koreának az átalakulása, amelyben ugyancsak fennmaradt a kommunista párt politikai monopóliuma.

2. A rendszerparadigma sokat segíthet a kapitalista rendszeren *belüli* alternatívák elemzésében. Ez egyike azoknak a kutatási területeknek, amelyekben sok az átfedés az evolúciós paradigma és a rendszerparadigma között. A kapitalizmus nem merev és egyöntetű rendszer. Számos mutációja van, amelyek közül a történelem szelektál. Evolúciós változások mennek benne végbe. A mutációk és a túlélő, fennmaradó változatok tanulmányozása, megértése gazdagítaná a rendszerparadigma fogalmi rendszerét, kérdésfeltevéseit és módszertanát.

Miben különbözik például a japán, az amerikai és a német alternatíva? Nem kapunk kielégítő választ, ha a problémára vagy csak a gazdaságban, vagy csak a politikai szervezetben, vagy csak a kulturális hagyományban keressük a választ. Ha visszavezetjük egy vagy két intézményre: például csak az állami beavatkozás, vagy csak a munkavállaló-munkaadó viszony jellegzetességeire. Ha jobban megértenénk a kapitalizmusalternatívák közötti különbségeket, talán meggyőzőbb magyarázatot kaptunk volna előbb a japán gazdaság csodás teljesítményére, majd a gyorsan kibontakozó súlyos bajok mélyen fekvő okaira. Akkor világosabbá válna előttünk az is, miben hasonlít és miben tér el a modern kapitalizmus amerikai és német útja.

Vessünk egy pillantást a rendszerparadigma alapján működő normáltudomány manifestációira, a komparatív tantárgyak tankönyveire! Többnyire a *nagy* rendszerek, a kapitalizmus és a szocializmus összehasonlítására összpontosították figyelmüket, s aránylag keveset foglalkoztak a kapitalizmus alternatíváival. Nincsen konszenzus az alternatívák tipológiájában. Inkább csak egy-egy prototípusország (például Japán, Svédország Egyesült Államok) konkrét leírása pótolja a valóságos történelmi realizációk általánosítása révén kialakított, de elméleti elemzésre alkalmas ideáltípusok megalkotását. Ez a feladat még előttünk áll.

3. Elgondolkodtató, hogy a kapitalista rendszeren belül, annak egyes szegmenseiben, mint valamilyen mikrokozmoszban, felfedezhető a makrokozmoszok, azaz a „nagy rendszerek” problematikája. Jól szemlélteti ezt a gondolatot az egészségügy, amelynek reformja világszerte napirendre került. Bennem, aki részt vettem a „nagy szocialista rendszer” reformjának vitáiban, a *déja vu* érzetét keltik maguk a kérdések, amelyek a vita során elhangzanak, valamint az érvek, amelyekkel az egyik vagy a másik javaslat előterjesztője ajánlásait indokolja. Miért kell fenntartani vagy szűkebbre szorítani, vagy felszámolni a köztulajdont az egészségügyben? Jó-e vagy rossz, ha az egészségügyi szolgálta-

tásokat a piac koordinálja, vagy bízzuk inkább a bürokráciára? Mekkora teret szabad, lehet, kívánatos engedni a fogyasztói szuverenitásnak? Ki szabja meg a szolgáltatás árát: a piac, egyoldalúan valamelyik piaci szereplő vagy valamelyik állami hatóság? Melyek a centralizálás és decentralizálás előnyei és hátrányai? Ha az egészségügy valamiféle „piaci szocialista” minta, valamilyen Lange-gazdaság szellemében működne, milyen lenne a szereplők (a kórházigazgató, az orvos, a beteg) tényleges viselkedése? Nemcsak a kérdések, maguk a jelenségek is nagyon ismerősek. Különösen Európában, mégpedig mind Nyugat-, mind Kelet-Európában, ahol széles körben ingyenes az orvosi ellátás, egy kis darab szocializmus (vagy esetleg „piaci szocializmus”) jelenik meg a kapitalista környezetben, az összes olyan jól ismert kísérőjelenségével, mint a hiány, sorban állás, várakozás, kényszerhelyettesítés, bürokratikus allokáció és adagolás.

Aki manapság Nyugaton ezekben a vitákban részt vesz, az persze elolvassa nyugati kollegáinak, elsősorban az egészségügyi közgazdász alszakma művelőinek írásait, s reagál ezekre. Számomra lehangoló, hogy még csak eszükbe sem jut a szocializmus analógiája: hiszen szó szerint ugyanezekről a kérdésekről már évtizedek óta vita folyik! S nemcsak vita folyik, de sok gondolatot már ki is próbáltak, s már az eredményük is értékelhető. Tudjuk például azt, hogy valamely tevékenység teljes állami centralizálása, első menetben, sok adminisztratív költséget takarít meg, s kiküszöbölheti a verseny olyan mellékköltségeit, mint a hirdetés és a vevők manipulációja. Igaz – de ezt a nagyfokú centralizálást valósította meg – „nagyban” – a szocialista rendszer. Vajon *végző soron* bevált-e a centralizáció? Mít jelent ez az állampolgár szuverenitásának vagy kiszolgáltatottságának szempontjából? A technika fejlődését illetően milyen hajtóerőket indít vagy fojt el?

Nem az egészségügyi közgazdaságtan mai paradigmájának felváltására, hanem annak kiegészítésére jó lenne üzembe helyezni a rendszerparadigma szemléletét, fogalmi rendszerét, megközelítési módszereit és kérdésfeltevéseit. Hasznos lenne, ha ezeknek a vitáknak a résztvevői belepillantanának a szocializmus megreformálásáról szóló polémia irodalmába. Kiderülhetne, hogy nem kell „újra felfedezni” valamennyi kérdést és választ. Ez gazdagítaná az egészségügyi reform vitáját, és olyan összefüggésekre hívná fel a figyelmet, amelyek jelenleg elsikkadnak.

Az egészségügy csupán egyetlen példa a sokféle más mikrokozmoszra, amely rendszernek tekinthető, és amely ezért a rendszerparadigma keretei között kutatható.

4. Utolsónak hagytam a legnehezebb kérdést: a *nagy* kapitalista rendszer globális történelmi átalakulását. Elég széles a konszenzus abban, hogy a 20. századra vonatkozóan indokolt két nagy rendszerről beszélni: a kapitalizmusról és a szocializmusról. Ehhez társul az az ugyancsak széles körben elfogadott nézet, hogy az a négy ország is, amelyben a szocialista rendszer még teljesen vagy félig tovább él, előbb-utóbb átkerül a kapitalista rendszerbe. De vajon, *Fukuyama* [1994] szavaival, ez-e a történelem vége? Mindenki tudja, hogy számos igen lényeges átalakulás megy végbe a termelés technológiájában, az emberek közötti kommunikációban, a tulajdonjogok eloszlásában és érvényesítésük módjában, és a nemzeti határok felpuhulásában. Lehetséges, hogy a 21. vagy 22. század végén lesz olyan, a rendszerparadigma szerint gondolkodó, tudós, aki ki meri mondani: íme, ez már egy (vagy több) másik *nagy* rendszer, amely(ek) elhatárolható(k) a 20. század kapitalista rendszerétől. Nem ilyesféle állítás elsiertet és megalapozatlan kimondását szeretném sürgetni. Csupán azon kell már most is gondolkodni: meddig azonos a mai kapitalizmus önmagával. Ennek a fajta kérdésnek az előtérbe helyezése az evolúciós paradigma és a rendszerparadigma egyik közös összetevője. Úgy hiszem, hogy a rendszerparadigma egyértelmű kritériumokat ad a szocialista és a kapitalista rendszer elhatárolására. Lehetséges, de korántsem biztos, hogy ugyanezen kritériumok alkalmazsak lesznek az eddig megismert kapitalizmus és az esetleg helyébe lépő, más névvel megjelölendő rendszer(ek) egyértelmű megkülönböztetésére.

A predikció kudarcai

Az előző alfejezetben utolsóként felvetett kérdés átvezet a tanulmány zárógondolataihoz: a jövő változásainak problémáihoz. Az imént még *nem* a prognózis feladatáról volt szó, hanem ennél sokkal korlátozottabb problémáról: hogyan ismerhető fel, hogy az, amit mind ez ideig közmegegyezéssel kapitalizmusnak nevezünk, esetleg már annyira átalakult, hogy helyesebb lenne új, más *nagy* rendszernek tekinteni. Nem szabad kitérni a sokkal súlyosabb kérdés elől: hogyan vizsgáztak a rendszerparadigma alkalmazói mindent tudomány egyik alaptantárgyából, a predikcióból.

Ha tömören (túlságosan és igazágtalanul tömören) kívánunk felelni, akkor a válasz: megbuktak. Vagy pontosabban: ha nem is valamennyi predikció bizonyult tévesnek, voltak olyan igazán lényeges predikcióik, amelyekre rácafoolt a történelem.

Fussunk végig a második alfejezetben említett névsor néhány tagján. Kezdjük ismét Marxszal! Évtizedeken át úgy tűnt, mintha a világ számottevő részén az alapvető marxi predikció, miszerint a kapitalista rendszert felváltja a szocialista rendszer, a magántulajdont a köztulajdon, a piacot a tervezés, igazolódna. Csakhogy, történelmi léptékkal mérve, ez csak átmenetileg történt így, hogy azután a predikciót drámai élességgel cáfolja meg a Szovjetunió és Kelet-Európa sorsának alakulása.

Hayek azt jósolta: az a kapitalista ország, amely rálép a központosítás, állami beavatkozás és tervezés csuszamlós lejtőjére és ott néhány lépést tesz, nem tud megállni a jobbagyság felé vezető úton. Nem így történt. Meg lehet állni negyedúton. Félúton még vissza lehet fordulni. A kérdés a politikai szférában dől el: érvényesülnek-e olyan intézményes garanciák, amelyek nem engedik meg zsarnoki uralom létrejöttét.

Schumpeter predikciója tulajdonképpen nem állt messze Marxétól, csak azt nem lelkesült prófétaként adta elő, hanem a pártatlan tudós rezignációjával. Kiderült, hogy mélyen lebecsülte a kapitalista rendszer vitalitását, és túlbecsülte a szocializmus tartós működőképességét. Utóbbi inkább walrasianus közgazdászok elméleti munkáinak papirosízű modelljeiből próbálta megérteni, ahelyett, hogy a Szovjetunió véres valóságát tanulmányozta volna.

Sok szemrehányást kapott a „szovjetológia”, amiért nem jósolta meg a Szovjetunió és a hozzá láncolódo többi kommunista rezsim összeomlását. Félig jogos a kritika. Egyfelől, az összehasonlító gazdaságtan és összehasonlító politológia legtöbb tudományos művelője axiomatikusan hitt abban, hogy a kapitalista rendszer fölényben van a szocialista rendszerrel szemben, és sokféle érvet hozott fel ennek igazolására. Ebben az értelemben munkáik magukban foglalták azt az általános predikciót, amely szerint – Marx és Schumpeter jóslataival ellentétben – a szocialista rendszer előbb-utóbb megszűnik. Másfelől, a szovjetológia valóban nem adott még feltételes predikciót sem arra, hogy mikor és milyen feltételek között fog felszámolódni a szocialista rendszer.

Saját munkásságomra is önbírálon tekintek. Úgy gondolom, hogy munkáim prediktív tartalma egy fontos vonatkozásban igazolódott. Miközben mind kelet-európai, mind nyugati kollegáim jelentős része azt gondolta, hogy a reformok meghosszabbítják a szocialista rendszer életét, mert kiküszöbölik annak egyik vagy másik visszasságát, én szkepszissel figyeltem a reformokat. Kifejtettem, hogy a reform, miközben javítja az állampolgárok életének minőségét, aláássa a rendszer koherenciáját. Nem a szocialista rendszer tökéletesedéséhez, hanem alapjainak aláásásához, nem stabilizálódáshoz, hanem erózióhoz vezet.

Amit nem láttam előre, az az erózió sebessége és felgyorsulása volt. És ebben nem a rendszerparadigma akadályozott, hanem ellenkezőleg: az, hogy nem alkalmaztam eléggé következetesen és kifinomultan e paradigma szemléletét és módszereit. Nem tanulmányoztam elég alaposan és ezért nem éreztem kellőképpen, hogyan hat egymásra a gazdasági nehézségek kumulálódása, a katonai versenyben való lemaradás, a politikai

szabadságjogok részleges elnyerése után a kommunista ideológiából való kiábrándulás, a nómenklatúra cinikussá válása és korrumpálódása. Hegelianus nyelven szólva: a mennyiség átcsapott minőségbe; az ugrásszerű változások lehetőségének és első jeleinek tágabbra kellett volna nyitnia a szememet.

El kell ismerni, hogy a rendszerparadigma művelői – ha nem is buktak meg – nem szerepeltek jól a predikciós vizsgán. Nem azzal akarnék vigasztalódní, hogy – amint azt a tanulmány korábban kifejtette – más tantárgyakban jó osztályzatokat szereztünk;¹⁶ sokkal inkább a további munkára vonatkozó tanulságok levonására érdemes koncentrálni.

Miközben mindent meg kell tenni predikcióink javításárára, nincs ok vérmes reményekre. A történelem menete nagyon nehezen látható előre; s különösen nehéz a nagy sorsforogató események időpontjának megjóslása. Nem mentegetőzőesként, hanem alapos metodológiai megfontolások alapján kijelenthető: abban a vizsgálati körben, amellyel a rendszerparadigma foglalkozik, a predikciói lehetőségei igen korlátozottak. Jogos megbízható előre látást megkívánni a tudománytól a gyakran ismétlődő jelenségek körében. Az emberek rendszeresen vesznek húst; jó modell és megbízható statisztikai adatok alapján megbízható predikció adható arra, hogy a hús árának 1 százalékos emelkedése mennyire növeli a keresletet. A Szovjetunió azonban csak egyszer jött létre, és egyszer omlott össze. Az esemény egyszerűsége és megismételhetlensége miatt *nem várható* az esemény bekövetkezésére vonatkozó olyan tudományos predikció, amely kiterjedne a részletekre is: mikor, milyen részesemények nyomán és hogyan megy majd végbe. Márpedig a rendszerparadigma éppen az ilyesféle nagy, egyszeri, megismételhetetlen társadalmi változásokra összpontosítja a figyelmet. Még ha nem is sikerült a kellő előrejelzés, sok általánosítható tanulság vonható le a rendszerparadigma keretében végzett gondos utólagos elemzésből.

A legfontosabb következtetés a predikciók kudarcaiból: legyünk nagyon-nagyon szerények. Alkalmazzuk a rendszerparadigmát (és ahol indokolt, más paradigmát) a múlt és a jelen megmagyarázására és gyakorlati ajánlások indoklására. Viszont legyünk nagyon óvatosak a prognózisokban.

A jelen esszé nem tárgyalta azt a kérdést, hol van a határ a véleményalkotás és a tudományos állítás között a társadalom vizsgálatában.¹⁷ Már a bevezetőben említettem: meg akarom kerülni, amennyire csak lehetséges, a tudományelmélet nagy vitáinak aknamezőjét. Ennek a körülményeknek a jegyében tartózkodom ezen a helyen a tudományosság kritériumának elemzésétől. Csak a reménynek adnék kifejezést: talán nem iktat ki bennünket, a rendszerparadigma művelőit, a tudományosság világából, ha mondanivalónk magyarázó erejét nem a predikció biztonságával (és színlelt magabiztosságával) mérjük.

Minél nagyobb horderejű és összetett okozatú jelenség az, amit megpróbálnánk előre látni, annál elővigyázatosabbnak kell lennünk. Nem vállalkozhatunk többre, mint feltételes predikciókra. Az intellektuális becsületesség parancsolóan megköveteli, hogy még ezekhez az óvatos predikciókhoz is hozzáfűzzük: elég nagyfokú tudatlanságon, félig a tudományos igényű megértésen, de félig intuíción alapulnak.

¹⁶ A hajdanán élt leMBERGI rabbi nagy látnok hírében állott. Egy napon felkiáltott tanítványai jelenlétében: „Látok! Látok!” – „Mit látsz, bölcs Rabbi?” – „Látom Krakkót, a krakkói gettót!” – „És mit látsz, mi történik a krakkói gettóban?” – „Tüzet látok! Jön a tűz Krakkóba!” – A tanítványok vödröket ragadtak és rohantak hitsorsosaik megsegítésére. Odaérvén, saját szemükkel láthatták, hogy tűznek nyoma sincs. A krakkói zsidók elkezdték gúnyolni őket: „No lám, a híres rabbitok mekkora nagyot tévedtet!” Erre a leMBERGIEK azt felelték: „Igaz, nincs tűz. De már az is nagy dolog, hogy Krakkóig ellátott...”

¹⁷ Rorty [1998] Kuhn halálára írt esszéjében ezt a kérdést firtatja, s Kuhn érdemének tartja, hogy segítette demisztifikálni ezt a határvonalat. Ugyanez a törekvés jut kifejezésre, saját szakmánál, a közgazdaságtudományánál maradván, D. McCloskey munkáiban, így a nagy vihart kavart McCloskey [1985]-ben. Miközben magam is kitartóan törekszem arra, hogy a közgazdász diszciplína elfogadott argumentációs és igazolási módszereit is alkalmazzam állításaim alátámasztására, osztom Rorty és McCloskey nézetét: kellő iróniával és öniróniával kell tekintenünk ezekre az erőfeszítéseinkre. Úgy gondolom, a jelen esszé hangneme is érzékelteti ezt.

Hivatkozások

- BLAUG, M. [1986]: Economic History and the History of Economics. Wheatsheaf Books, Sussex.
- CARSON, R.L. [1997]: Comparative Economic Systems. M. E. Sharpe, Armonk, New York.
- CHAVANCE, B. [1994]: The Transformation of Communist Systems. Economic Reform since the 1950's. Westview Press, Boulder and Oxford.
- DE MELO, M.–DENIZER, C.–GELB, A. [1997]: From Plan to Market: Patterns of Transition. Megjelent: *Blejer, M. I.–Škreb M.* (szerk.)í. Macroeconomic Stabilization in Transition Economies. Cambridge University Press, Cambridge.
- EUCKEN, W. (1940) [1965]: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Springer, Berlin, Heidelberg, New York. Angolul: The Foundations of Economics. William Hodge, London, 1950.
- EUCKEN, W. (1952) [1975]: Grundsätze der Wirtschaftspolitik. Mohr, Tübingen.
- FISCHER, S.–SAHAY, R.–VÉGH, C. A. [1996]: Stabilization and Growth in Transition Economies: The Early Experience, *Journal of Economic Perspectives*, 10 (2): 275–278. o.
- FUKUYAMA, F. [1994]: A történelem vége és az utolsó ember. Gondolat, Budapest.
- HAYEK, F. A. (1944) [1991]: Út a szolgáshoz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- HAYEK, F. A. (szerk.) [1935]: Collectivist Economic Planning. North-Holland, Amsterdam.
- KOOPMANS, T.C.–MONTIAS, J.M. (1968) [1971]: On the Description and Comparison of Economic Systems. Megjelent: *Eckstein, A.* (szerk.): Comparison of Economic Systems: Theoretical and Methodological Approaches. University of California Press, Berkeley.
- KORNAI JÁNOS [1971]: Anti-equilibrium. A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1992]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. HVG Kiadó, Budapest.
- KUHN, T. S. (1962) [1984]: A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat, Budapest.
- LAKATOS, I. [1971]: History of Science and Its Rational Reconstruction. Megjelent: *Cohen, R.S.–Buck, C.R.* (szerk.): Boston Studies in Philosophy of Science, VIII.
- LANGE, O. [1936], [1937]: On the Economic Theory of Socialism. *Review of Economic Studies*, 4 (1, 2): 53–71. o., 123–142. o.
- MARX, K. (1867–1894)[1978]: A tőke. Kossuth, Budapest.
- MARX, K.–ENGELS, F. (1848) [1983]: A kommunista párt kiáltványa. Kossuth, Budapest.
- MCCLOSKEY, D. [1985]: The Rhetoric of Economics. University of Madison Press, Madison.
- MISES, L. VON [1981]: Socialism. An Economic and Sociological Analysis. Liberty, Indianapolis.
- NORTH, D.C. [1990]. Institutions, Institutional Change, and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press.
- POLÁNYI KÁROLY (1944) [1997]: A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Mézős G. kiadása, Budapest.
- PORTES, R. [1994]. Transformation Traps. *The Economic Journal*, 104 (426), 1178–1189. o.
- RORTY, R. [1998] Thomas Kuhn öröksége: a mező kövei és a fizika törvényei. *Café Babel*, 1. sz. 97–105. o.
- SCHUMPETER, J. A. [1942]: Capitalism, Socialism, and Democracy. Harper, New York.
- SHIONOYA, Y. [1995]: Schumpeter and the Idea of Social Science. Cambridge University Press, Cambridge.